

Т. В. РАДЗІЄВСЬКА

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: t.v.rad@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

УРБАНІСТИЧНА НОМІНАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ: ФУНКЦІОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧНИЙ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена сучасній українській урбаністичній номінації — складнику активних мовних процесів. З позицій загального мовознавства розглядається функціонально-семантична природа урбаноніма, його місце та роль у різних дискурсах, соціолінгвістичний феномен зміни імені (на прикладі урбанонімів Києва). У контексті ідей теорії референції та семантичного синтаксису урбанонім характеризується як одиниця ідентифікаційного типу значення (на відміну від одиниць предикатного типу значення), якій властивий тісний зв'язок денотата та імені, а також виконання у висловленні референційної функції.

Показано, що вживання урбаністичної номінації в усному мовленні визначається передусім прагматичним фактором, знаннями мовця щодо зв'язку між денотатом та його іменем, енциклопедичними знаннями та досвідом проживання в певному урбаністичному просторі, потребою орієнтуватися в ньому. У писемному мовленні урбаністична номінація представлена у довідково-інформаційному, медійному, історико-топографічному, літературному дискурсах, у яких вона виконує неоднакові функції, зокрема функцію ідентифікації фізичної або юридичної особи в юридичних текстах та інших текстах-документах. Активні соціолінгвістичні процеси, у яких задіяні урбаноніми, знаходять відображення в літературному дискурсі в створенні нестандартних синтаксичних конструкцій та вживанні урбаністичних номінацій неофіційного характеру з прагматистичними функціями в межах мовної гри.

Практика перейменування аналізується в аспекті теорії референції, у зв'язку з чим виділяються два типи лінгвокультурних ситуацій, зумовлених кореляцією між явищем трансформації референційного (урбаністичного) об'єкта та зміною імені. Показано, що в сучасній українській практиці перейменування спостерігається стійка тенденція до внесення в семантику урбаноніма додаткового предикатного компонента. Робиться висновок про те, що сучасне функціонування урбаноніма підпорядковане тим механізмам, які діють у різних сферах мовленнєвої діяльності людини та різних дискурсах.

Ключові слова: урбаністична номінація, активні мовні процеси, теорія референції, аналіз дискурсу, функції та семантика урбаноніма.

У сучасних мовознавчих дослідженнях українських урбанонімів виразно простежуються дві тенденції. У межах однієї з них урбанонім уводять до

контексту етнографічних, етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних студій, у яких на перший план виступає розуміння урбаноніма як мовної одиниці, що відображає певну «модель дійсності», історію народу, «уявлення мешканців міста, нації про буття» [Титаренко : 179]. Інша тенденція зумовлена потребами класифікації урбанонімів на основі їхніх структурних ознак, виявленні наявних моделей словотворення, ступеня їхньої продуктивності і под. [Лучик, Гріччина]. Природно, що наукові пошуки згідно з цими тенденціями мають логічне продовження в описі й класифікації лексичних одиниць за територіальною ознакою, яка детермінує матеріал, що вивчається [Галай].

Водночас значно менше уваги приділяється, з одного боку, ролі урбанонімів як одиниць, що «живуть» у певному соціальному просторі й обслуговують мовленнєві потреби людини, а з другого боку, — специфіці знакової природи цих одиниць та їхнім функціям у мовленнєвій діяльності людини. Звертаючись до питання про сучасне функціонування українських урбанонімів, слід наголосити, що вони не залишилися осторонь тих мовних змін і перетворень, які можна спостерігати на всіх мовних рівнях. Як показують численні розвідки останнього десятиліття, сучасні активні процеси в мові є досить різноманітними й демонструють різні тенденції у функціонуванні мовних засобів [Голікова, Тараненко 2015, Радзівська 2019]. Їх можна схарактеризувати за різними ознаками та параметрами, серед яких слід виділити такий параметр, як джерело каузації певних змін. Таких джерел, звичайно, є чимало, назвемо деякі з них. Це може бути зовнішнє щодо мови середовище (коли, наприклад, нові артефакти викликають появу нових лексичних одиниць для їх найменування); сама мовна «субстанція», коли зміни певного типу мають наслідком структурні зміни у тій чи іншій підструктурі мови; носій мови, людина, яка наділена регуляторними повноваженнями, коли зміни продукуються через прийняття нормативних актів, тобто директивним шляхом.

Одним з процесів, який можна віднести до третього із зазначених нами випадків, є процес сучасної заміни імен топографічних об'єктів у місті, переважно вулиць, за висловом І. М. Железняк, «декретне виникнення годонімів» [Железняк : 6]. Перейменування, або заміна (рос. смена, нім. Namenwechsel, англ. renaming), — термін і поняття, що входять до термінологічно-поняттєвого апарату ономастики, де існує традиція розгляду цього явища в межах лексикології, етимології та вивчення соціальних практик [див., напр.: Железняк : 6–7; Тараненко, 2007 : 7–11; Geschichtspolitik 2019; Azaryahu 2019]. У межах політичних студій, присвячених зміні імен топографічних об'єктів в Україні, акцент робиться на вивченні політико-правових чинників перейменування, звичайно, без фокусування уваги на антропоцентричному аспекті функціонування відповідних мовних одиниць [Гнатюк, Мельничук; Малес, Дейнека]. Водночас процеси перейменування, які потрапили до сфери активних мовних процесів останнього періоду, потребують і ширшого розгляду з урахуванням лінгвокультурологічних, соціосеміотичних та психолінгвістичних чинників, адже процес заміни одного імені іншим — це феномен, у вивченні якого перетинаються інтереси багатьох наук — філософії, логіки, мовознавства, семіотики, культурології, історії. Якщо зважити на тип об'єкта, який перейменовується (особа, тварина, артефакт, рослина, установа, інституція, підприємство, держава), то стає зрозумілим, що наукова інтерпретація цього явища передбачає врахування додаткових чинників, зумовлених походженням об'єкта та його роллю в житті людини, соціуму, природи.

Не ставлячи у цій розвідці глобальних завдань, звернемося до знакової природи урбаноніма, його функціонально-семантичних особливостей та ролі й місця в активних соціолінгвістичних процесах. Відтак метою статті є вивчення із загальномовознавчих позицій функціонально-семантичної природи урбаністичної номінації, комунікативно-дискурсивних і лінгвокультурних особливостей уживання урбаністичної лексики. Нашим матеріалом будуть переважно урбаноніми Києва.

Передусім розглянемо функціонально-семантичну специфіку урбанонімів. З погляду логіко-лінгвістичних концепцій це найвиразніші, можна сказати, — еталонні представники слів ідентифікаційного значення, тобто одиниці ідентифікаційного (англ. *identifying*, рос. *идентифицирующего*) типу. Одним з перших, хто порушив питання про одиниці, для яких головною є мовленнєва функція ідентифікаційної референції, був представник англійської лінгвістичної філософії П. Ф. Стросон, заслугою якого є розроблення методологічного апарату для вивчення проблеми співвідношення висловлення як мовленнєвого утворення та позначуваної екстралінгвістичної ситуації. Він увів такі поняття теорії референції, як ідентифікаційна дескрипція, ідентифікаційне знання, ідентифікаційна презумпція [Стросон]. Ці та інші ідеї лінгвістичної філософії та модальної логіки утворили підґрунтя і для розбудови семантичного синтаксису, вивчення мовленнєвих актів, семантики і прагматики речення. Розвиток логічних засад семантичного синтаксису в 70-і роки ХХ ст. дозволив виявити фундаментальну залежність між комунікативною функцією слова та його значенням, що стало, по суті, новим етапом у семантичній типології слова. Н. Д. Арутюною були виділені й чітко схарактеризовані два типи значення, що разом утворюють семантичну субстанцію речення як найважливішої одиниці мови, а також окреслені особливості ідентифікаційних та предикатних слів [Арутюнова : 326–356].

Основна функція ідентифікаційних слів полягає в тому, щоб надати адресатові мови можливість «обрати потрібну річ з поля його безпосереднього або опосередкованого сприйняття» [Арутюнова : 326], вказати на неї для того, щоб адресат зрозумів, про який об'єкт буде своє повідомлення мовець. Основні семантичні різновиди ідентифікаційних слів — це дейктичні слова, власні та загальні імена.

На відміну від одиниць предикатної семантики, словам ідентифікаційного типу властивий тісний зв'язок з денотатом, для них референційна функція, яка реалізується в конкретному акті мовлення, є основною. Крім тісного зв'язку з денотатом, були висвітлені також інші особливості ідентифікаційних слів: поліознаковість, гетерогенність семантичних компонентів, чіткість меж референції, «денотативний» характер синонімії, позаmodalність та об'єктивність [Арутюнова : 335].

Урбаноніми як «класичні» одиниці ідентифікаційного типу мають властивість унікальної референції. До них повною мірою можна застосувати характеристику власних імен, подану з позицій логічного синтаксису: «Власне ім'я не характеризує об'єкт, воно не повідомляє про нього нічого, щоб було істинним або хибним. Воно не перекладається і не перифразується. Його зміст визначається в логіці як *individual* або *particular*» [Арутюнова : 327]. Разом з тим топоніми урбаністичного простору — назви таких об'єктів, як вулиці, проспекти, провулки, шосе, бульвари, площі, спуски, сквери, сади, парки, певні місцини і под. — у своєму функціонуванні значно відрізняють-

ся від імен власних, що належать особам, тваринам, організаціям, інституціям та багатьом іншим об'єктам.

Загалом функціонування урбаністичної номінації в усному та писемному мовленні (тексті) виявляє істотну залежність від тих комунікативно-прагматичних потреб, які зумовлені необхідністю ідентифікувати урбаністичний об'єкт у процесі спілкування задля досягнення порозуміння між двома сторонами, що є учасниками комунікації. Так, у ситуації спілкування двох мовців, один з яких (наприклад, приїжджий або житель іншого району) не має необхідних знань і запитує: «Як пройти до цирку (найближчого маркету, «Сільпо», стадіону)?», природною буде відповідь, що елімінує вживання ідентифікаційної лексики, у даному разі урбанонімів: «Вам треба йти спочатку прямо, по цій стороні, потім на перехресті повернути наліво, дійти до кінця кварталу і там знову повернути наліво». При цьому явно недоречною буде відповідь: «Вам треба йти прямо, потім повернути на *Полярну*, а потім — на *Садовий провулок* (піти по *Садовому провулку*)».

Тут другий варіант відповіді не буде інформаційно релевантним, незважаючи на включення до нього ідентифікаційної лексики (*Полярна*, *Садовий провулок*), оскільки адресат у цьому випадку не володіє знаннями щодо зв'язку між денотатом (референтом) та його іменем, тобто не має необхідних енциклопедичних знань (пор. уведений П. Стросоном Принцип презумпції необізнаності, або незнання [Стросон : 110]). Попри формальну точність другий варіант відповіді призводить до комунікативного провалу або може сприйматися як некооперативна поведінка мовця, у той час як перший буде доречним, прагматично коректним, таким, що відповідає реаліям комунікативної ситуації. Цей простий приклад висвітлює специфіку функціонування урбаністичної номінації, яка насамперед зумовлена прагматичним фактором та екстралінгвістичними реаліями. Розглянемо, у яких випадках в усному і писемному мовленні з'являються урбаноніми.

Насправді функціонування одиниць урбаністичної номінації в мові та тексті представлено не настільки великою кількістю випадків, як це здається на перший погляд, і по суті створює картину, межі якої визначаються параметрами житейської доцільності.

В усній комунікації, діалогічному мовленні ідентифікаційна номінація з урбанонімом з'являється, як правило, у парах «питання — відповідь», що стосуються розташування певного об'єкта та маршрутів руху. Це питання на зразок «Де тут *вулиця Гарматна*?», «Ви не знаєте, де тут *парк Шевченка*?», «*Кінотеатр “Жовтень”* — на Подолі чи на Оболоні?», а також різноманітні повідомлення, зумовлені логістичною ситуацією: «*Вулиця Гарматна* тут поряд, треба повернути направо», «До *парка Шевченка* дуже близько, йдіть прямо», «*Кінотеатр “Жовтень”*», звичайно, на Подолі, недалеко від Кон'єктної площі».

Якщо звернутися до семантики і прагматики питання «Де тут *вулиця Гарматна*?», то виявляється, що його презумпцією є незнання зв'язку між іменем і позначуваним об'єктом (референтом), проте не цей зв'язок формує інформаційну потребу мовця. Основна інтенція тут ґрунтується на ситуативній потребі потрапити в необхідне місце, дістатися певного структурного об'єкта урбаністичного простору. Так само питання «Ви не знаєте, де тут *парк Шевченка*?», яке не є запитанням щодо знань адресата, відображає прагнення потрапити до певного топонімичного об'єкта або побачити його як певний знаковий орієнтир у просторі. Тому прагматично неправильно буде відповідь «Так, я знаю» і, відповідно, доречною буде відповідь з акцентом на «темі маршруту».

Урбаноніми входять і в розповідь мовця про його пересування в міському просторі, яка часто слугує відповіддю на питання «Як ти дістався сюди? Чим доїхав?». Пор. «Я доїхав до *Золотих воріт*, потім пішов по *Прорізній* у бік *Хрещатика*, звернув на *Пушкінську* і там був фактично на місці». Абсолютно аналогічними є синтаксичні побудови, тільки з іншою модальністю, що утворені рекомендаціями стосовно оптимального маршруту руху «з точки А до точки В»: «Вам слід зараз повернути наліво на *бульвар Шевченка* і пройти два квартали».

У всіх ситуаціях усної комунікації виняткової релевантності набуває обсяг екстралінгвістичної інформації, якою володіє мовець та його адресат щодо позначуваного (згадуваного) топографічного об'єкта. Це інформація про ідентифікаційну ознаку, яка дозволяє обом комунікантам позначати об'єкт оптимальним для розуміння способом. Коли на запитання «Іван де живе?» йде відповідь «Біля *старого Ботсаду*» (а не «Біля *Ботанічного саду імені Фоміна*»), мешканець Києва однозначно ідентифікує референт, при посиланні на який ключовим виявляється слово *старий*, на відміну від «нового», створеного значно пізніше, Ботанічного саду імені М. М. Гришка Національної Академії наук.

Ознака, що ідентифікує в даному разі об'єкт («старий — новий»), не стільки відсилає до знань про історію міста, скільки зумовлена практичними потребами орієнтації на місцевості. Вона породжується як історичною ретроспективою життя в урбаністичному просторі, так і досвідом пізнання цього простору, набутого й збагаченого безпосередніми відчуттями. Мовець у цьому випадку завжди параметризується як носій емпіричних знань, сформованих досвідом життя в конкретному середовищі. Тому подібні оніми стають носіями багатозначної, культурно значущої інформації, яка акумулює в собі культурну пам'ять мешканців міста, що осіли в ньому. У сучасній ономастиці подібні номінації урбаністичних об'єктів прийнято розглядати як неофіційні топоніми (напр.: [Клименко, Рут]). Не ставлячи під сумнів можливість такого позначення, підкреслимо, що до неофіційних онімів потрапляють номінативні одиниці з неоднаковим обсягом культурно значущої інформації, які за своїм походженням можуть бути різного типу. Так, у Києві Палац урочистих подій, розташований на проспекті Перемоги, де відбуваються матримоніальні церемонії, прийнято називати *Бермудським трикутником*. Ця поширена в мовленні впродовж тривалого часу номінація виникла внаслідок багатоаспектної мотивації, що склалася з численних інформаційних нашарувань, зумовлених геометричною ознакою (трикутна форма будинку), актуалізацією в свідомості теми про Бермудський трикутник як загадкове місце, де зникають об'єкти, що потрапляють до нього (теми, яка широко обговорювалася в пресі в період будівництва і введення в експлуатацію Палацу), а також принципом мовної економії та поширеними уявленнями про вступ до шлюбу (асоціативним рядом щодо одруження як потрапляння до «виру», «прірви» і под.).

Природно, що комунікація на «локативно-урбаністичні» теми (ідентифікація топографічного об'єкта, його розташування, пересування у міському просторі, орієнтація в ньому) ґрунтується на набутті носієм мови необхідного досвіду, незалежно від того, чи вважає він цей простір «своїм» або «чужим».

Інше важливе середовище функціонування урбанонімів в усному мовленні утворює дискурс міських екскурсій, що формується розповідями екс-

курсовода, концентровано насиченими урбаністичною лексикою. У межах цього дискурсу певна урбаністична номінація набуває крім ідентифікаційного й іншого виміру та позначає певний простір або підпростір, наповнений іншими топографічними об'єктами: «На *Володимирській вулиці* чимало цікавих об'єктів: Оперний театр, університет Шевченка, Будинок учителя, Будинок учених, будівлі XIX століття, що представляють різні архітектурні стилі».

Реалізація стратегії оповідання (англ. *story-telling*) у режимі безпосереднього спілкування між екскурсоводом-оповідачем та слухачами — це та обставина, яка дозволяє розглядати такий різновид дискурсу як нарративний *par excellence*. Однак він має і чимало своїх власних особливостей, зумовлених прагматикою комунікативної ситуації. Це постійне пересування в просторі учасників комунікації, що певною мірою змінює когнітивні параметри спостереження та сприйняття інформації; предметна, а не подієва природа об'єктів, про які йдеться; відповідно енциклопедичний, а не нарративний характер інформації, що повідомляється; характер розподілу комунікативних ролей, що викликає асоціацію з процесом навчання. Ці та інші обставини накладають відбиток на функціонування урбанонімів у цьому дискурсивному контексті.

У **писемному мовленні** урбаністична номінація широко функціонує в текстах довідково-інформаційного типу — різних документах (договорах, деклараціях, юридичних текстах), інтернет-ресурсах, у рекламі, сайтах організацій та установ (у рубриці «контакти»). У більшості цих випадків урбаністична номінація виконує функцію ідентифікації не топографічного об'єкта, а приватної або юридичної особи. Однак написи / таблички з назвами вулиці, провулка, проспекту і под. на будинках та інших будівлях слугують саме для ідентифікації самого топографічного об'єкта. Ту саму функцію виконують стенди (плити) з назвою саду, парку, скверу, де може міститися додаткова інформація про цей об'єкт. На виконання функції ідентифікації націлені й численні довідкові тексти, що складаються зі списків (реєстрів) однотипної інформації (адреси квіткових магазинів, аптек, косметичних, ортопедичних салонів, сервісних центрів тощо). Ідентифікаційна функція урбаноніма виступає на перший план і в межах традиційного епістолярного дискурсу, де номінація входить до технічного інструментарію, завдяки якому здійснюється «пересування в просторі» текстової інформації (листи) або ж матеріальних об'єктів.

Широке поле для функціонування ономастичного лексикону утворює мас-медійний дискурс, у якому сучасні топоніми та антропоніми активно вживаються в ненейтральних контекстах, отримуючи додаткові семантичні ознаки [Дергач, Тараненко 2010], проте для урбанонімів, зокрема годонімів, подібне слововживання загалом не характерне.

Інше дискурсивне середовище, де необхідним компонентом виступає урбаністична номінація, утворюють тексти, присвячені історії певного міста. Тут оживають старі назви вулиць, парків, фонтанів, палаців, мостів і породжуються синтаксичні структури, покликані відобразити інформацію про різні назви топографічного об'єкта: «Паралельна Шовковичній вулиця з 30-х років XIX ст. до 1869 р. *звалася Липською*, з 1869 р. — *Катерининською* (на честь Катерини II), з березня 1919 року — *імені Рози Люксембург*, тепер вона знову *Липська*» (Р : 126). У такому контексті топографічний об'єкт трансформується в об'єкт історіографії та розглядається з погляду іс-

торичної ретроспективи і з просторової вісі ніби пересувається на вісь часу. Не зупиняючись докладно на особливостях цього дискурсу, наголосимо, що розвиток теми зміни назв певних міських об'єктів, найчастіше вулиць, є важливим складником історико-топографічного дискурсу. Його текстове втілення реалізується у вигляді семантико-синтаксичних блоків, що повідомляють інформацію про різні імена одного референта, тобто кореферентні оніми. Наприклад, «Вулиця *Лютеранська* (раніше *Графська*) прокладена в 30-х роках XIX ст., назву одержала від розташованої тут Лютеранської кірхи. У 1863 р., на прохання жителів, вона перейменована на *Анненківську* (за прізвищем київського генерал-губернатора М. М. Анненкова). У березні 1919 р. стала *вулицею Енгельса* (нині повернуто назву *Лютеранська*)» (Р : 120). Ураховуючи часову домінанту в семантиці таких речень, можна твердити, що вони в латентному вигляді передають ідею самототожності об'єкта, який зберігає свою ідентичність у історичному процесі.

Загалом при розгляді явища зміни імені урбаністичного об'єкта закономірно актуалізується питання про співвідношення імені та онтологічних ознак референтного об'єкта і кореляції між трансформацією урбаністичного об'єкта та зміною імені.

Історично зафіксована практика перейменування дає підстави для виділення двох типів лінгвокультурних ситуацій. Перший такий тип утворюють прецеденти, коли певні фізичні трансформації урбаністичного простору викликають необхідність зміни позначення об'єктів, які його наповнюють. Ідеться про структурні зміни в організації простору, топографічні перетворення, коли здійснюються, наприклад, заходи з благоустрою міста, відбувається знесення старих будівель для продовження або розширення вулиці, перетворення провулка на вулицю з підвищенням комфорту для пересування тощо. Тут новоутворений урбаністичний об'єкт, який мислиться вже як істотно змінений, отримує й нову назву. Цей тип ситуацій представляє діяльність з організації топографічного простору Києва в середині XIX – на початку XX ст.¹ Він певною мірою представлений також ономастичною практикою 20-х–30-х років XX ст., зокрема, зумовленою руйнацією церков, оскільки в багатьох випадках будівля церкви як перцептивно маркований об'єкт традиційно відтворювала основу для урбаністичної номінації — див. фрагмент з путівника по Києву К. В. Широцького видання 1917 року: «За углом проходит Андреевская улица, идущая в виду *Андреевской церкви*; эта последняя, являясь неожиданно на пути, висит на вершине холма, вся воздушная на небесном голубом фоне» (Ш : 200). Тут перцептивна маркованість об'єкта (пор. фон vs профіль) стає джерелом формування ідентифікаційної ознаки, яка є основою годоніма, тобто виступає як чинник, що визначає характер процесу номінації. Практика руйнування церков логічно призводила до знищення відповідної ідентифікаційної ознаки, її відсутність, відповідно, змінювала істотні характеристики урбаністичного простору, що давало підстави і для зміни назви.

Другий тип ситуацій перейменування становлять випадки зміни імені, які не супроводжуються трансформацією референтного об'єкта. Ці випадки можна проілюструвати діяльністю 20-х–30-х років минулого століття, коли

¹ Не маючи можливості спинятися на деталях зазначеного процесу та його конкретних фактах, що не є нашою темою, відсилаємо до киевознавчої літератури, зокрема див.: [Железняк, Рибаків].

так звані «царські» назви були змінені на нові, «пролетарські», відповідно до ідеології, яка впроваджувалася в маси. Так, урбаноніми кінця ХІХ – початку ХХ ст. були замінені такими, що містили додаткові семантичні компоненти. Пор. *вул. Прорізна* → *Свердлова*, *Велика Васильківська* → *Червоноармійська*, *Львівська* → *Артема*, *Фундуклейвська* → *Леніна*, *Златоустівська* → *Володарського*, *Николаєвська* → *Карла Маркса* тощо; про це див., наприклад, відповідні статті в довіднику «Київ» (К).

Сучасні процеси зміни урбанонімів, найчастіше годонімів, зумовлені необхідністю декомунізації, ґрунтуються на презумпції того, що урбанонім є носієм ідеологічної, тобто ознакової, семантики — семантики предикатного типу. Про цю презумпцію як компонент мовної свідомості особи, що здійснює подібні заходи, можна робити висновок на підставі реальних перетворень у сфері міської топоніміки, особливо це стосується випадку, коли годонім, в основу номінації якого покладено прізвище діяча більшовицької партії, замінюється годонімом, основу номінації якого утворює прізвище особи іншої (зазвичай антикомуністичної) ідеологічної орієнтації. Пор.: *вулиця Косіора* → *Чорвола*, *Мельникова* → *Ілленка*, *Луначарського* → *Шептицького*, *Чапаєва* → *Липинського*, *Артема* → *Січових стрільців*. Таким чином, інваріантом процедури заміни, якщо представляти ситуацію більш узагальнено, стає введення до значення слова додаткового — предикатного за своїм типом — компонента, інкорпорація в семантичну структуру слова «домішку» іншого функціонально-семантичного типу. Цей мовно-ментальний механізм пов'язаний з активізацією у мовній свідомості бінарної привативної опозиції, що ґрунтується на ідеологічних засадах. Відтворюваність і активність такої моделі в практиці перейменування дає підстави для припущення щодо її перетворення на соціолінгвістичний стереотип.

Водночас приписування предикатної семантики тій одиниці, яка за своєю природою є одиницею протилежного семантичного типу (ідентифікаційного) суперечить природі мовного знака і — ширше — лінгвістичній онтології. Природно, що в процесі свого функціонування урбанонім «гасить» будь-яку предикатну семантику та пристосовується до функції ідентифікації об'єкта. Таке пристосування ґрунтується на давно відомих у лінгвістиці та добре вивчених процесах адаптації нової для носія мови номінації — на включенні механізмів фонетичної асиміляції, «народної» етимології, на зміні наголосу, принципі економії (Мартіне) тощо, які часто призводять до викривлення звукового образу нового урбаноніма. Пор. замість *вулиця Шептицького* — *вулиця Шепотицького* (від *шепіт*), замість *вулиця Січових стрільців* — *вулиця Стрільців* (можливо, від *Стрільців* — знаку зодіаку), замість *Ярославів вал* — *Ярвал*. Симптоматичним у цьому зв'язку є зауваження дослідників-політологів, які аналізують феномен перейменування з позицій політології: «Кидається в око те, як швидко консервується у буденному житті мешканців урбанонімія: уведена лише півстоліття тому, вона вже видається “старою”, а тому “істинною» [Малес, Дейнека : 131]. Лінгвіста це спостереження не може здивувати, адже його зміст цілком точно відбиває знакову й функціональну специфіку урбаністичної номінації.

Якщо звернутися до моделей творення урбаністичної номінації (у даному випадку переважно до годонімів), можна помітити своєрідну динаміку, зумовлену культурно-історичними зрізами. У ХІХ ст. домінувала «прикметниково-атрибутивна модель» назви (*Покровська вулиця*, *Стрітенська вулиця*, *Львівська вулиця*) з можливістю, а скоріше переважанням наміру номі-

нувати об'єкт за моделлю атрибутивного словосполучення [Железняк : 7], коли перший компонент іменує ідентифікаційну ознаку, що виділяє даний об'єкт з-поміж інших, а другий є позначенням класу об'єктів (*Бібіковський бульвар, Пироговська вулиця, Рильський провулок*). Наведемо кілька фрагментів з путівника «Київ» К. В. Шероцького, виданого 1917р.: «От “бурсы” повернем на запад по *Набережно-Никольской улице*, к углу *Почаевской улицы*, чтобы осмотреть церковь св. Николая Набережного» (Ш : 181), «Недалеко *Почаевской улицы*, около *Спасской улицы*, в XVI в. была церковь Спаса Преображения» (Ш : 182), «На *Фундуклеевскую* выходят *Пушкинская и Терещенковская улицы*» (Ш : 346).

Радянський період вніс корективи в цю модель: очевидно, під впливом тогочасних адміністративних інновацій, у ній відбулася інверсія компонентів, що зробило номінацію «більш офіційною», вагомою. Пор.: *вулиця Житомирська, вулиця Білоруська, на розі вулиць Пушкінської та Прорізної*. З іншого боку, виникла модель назви урбаністичного об'єкта з включенням до номінації прізвища (іноді прізвиська чи псевдоніма) особи — найчастіше діяча комуністичного або визвольного руху, діяча більшовицької партії або ж певної суспільної категорії діячів: *вулиця Косіора, вулиця Полупанова (Воровського, Гната Михайличенка), вулиця Чекістів, проспект Червоних козаків*. Природно, що значення посесивності, яке корелює з семантикою володіння, «гаситься» в межах ідентифікаційної номінації, перетворюється на значення символічного зв'язку, що зазвичай знаходить вираження в слові *імені*, яке виконує функцію зв'язкового елемента глибинної предикації. Але на відміну від інших урбанонімів, у годонімах воно вживалося не завжди, скоріше як виняток. Пор., з одного боку, *стадіон імені М. С. Хрущова, вулиця імені Рози Люксембург*, а з другого, — *вулиця Кірова (Свердлова, Воровського)*. Іменник *ім'я* в цих конструкціях, представлений у словоформі *імені*, що наближається при такому вживанні за своїм статусом до службових слів, символізує акт найменування референційного об'єкта новим іменем і, по суті, передає семантику самого акту найменування як такого, що відбувся. Спостереження над реальною номінативною практикою дають підстави стверджувати, що зв'язка *імені*, яка істотно обтяжує синтаксичну структуру урбаністичної номінації, зазвичай пропускала, перетворюючись на нульовий знак. У сучасній мовній практиці, яка продовжує попередні традиції, також активно застосовують подібні моделі творення урбаністичної номінації (*вулиця Генерала Алмазова, проспект Гонгадзе* тощо).

Лінгвокультурологічний феномен перейменування вулиць, заміни одного імені на інше (нове) або ж повернення старого (первісного або одного з попередніх власних імен) сприяє розвитку синонімії серед урбанонімів. Як відомо, цим одиницям ідентифікаційного типу не властиве встановлення антонімічних або синонімічних відношень, які сприяють структурній організації лексики. З цього приводу Н. Д. Арутюнова зазначала, що «про синонімію серед ідентифікаційних слів можна говорити або в тому розумінні, в якому твердять про різні імена одного референта (пор. *Картезіус — Декарт, Еверест — Чомолунгма* <...>), або в тому розумінні, у якому твердять про різні рівні (за ступенем деталізації) чи системи класифікації» [Арутюнова : 333]. Це стосується і різних імен урбаністичних об'єктів, які доцільно розглядати як синонімічні, принаймні поки вони функціонують у мовленні, буденному дискурсі та мовній свідомості носіїв мови. Лінгвокультурна традиція, аксіологічні преференції, смак та мода, принцип економії залишають-

ся найважливішими чинниками, які впливають на мовну свідомість городян, що зазвичай приводить до інерційного використання старого урбаноніма та розведення синонімічних позначень за параметром «офіційний дискурс — неофіційний дискурс».

Розглядаючи функціонування урбанонімів у писемному мовленні, не можна не згадати і про літературний дискурс, де ці одиниці з'являються, як правило, при зображенні пересування персонажів літературного твору або, дещо рідше, в описах краєвидів міста, фрагментів міського простору, а також у діалогах персонажів, де відтворюється описана вище ситуація усного мовлення. Наприклад: « — Позвольте узнать, как мне ближе выйти на Быкову улицу? — На Быкову улицу? Да это здесь, сейчас же, — вскричал я в необыкновенном волнении. — Все прямо по этой улице и потом второй поворот налево» (Ф. М. Достоевский). Окремою темою можна вважати вживання урбанонімів у поетичному тексті, який створює особливе лінгвопрагматичне середовище, здатне модифікувати значення слова, збагачувати поетичне висловлення новими смислами [Бураго].

Однак і в прозовому художньому тексті функціонування урбанонімів є досить специфічним, що пов'язано з впливом багатьох компонентів художньої творчості: естетичних установок автора, його мовної свідомості, когнітивних здатностей та креативних завдань, знання міських реалій та їхньої історії, досвіду існування в міському просторі та уваги до нього. Урбанонім у цьому випадку стає інструментом стилістичних пошуків автора. Якщо звернутися до значного за обсягом роману відомого київського музиканта й композитора Олексія Александрова (Ег. J. Orchestra) «Книга книг», що його автор писав упродовж тривалого часу і в якому численні нарративні пласти пов'язані з Києвом 80-х років, то можна побачити, як тогочасні реалії київського життя, мовлення та мовної концептуалізації щодо київських топографічних об'єктів відбилися в синтаксичних структурах і номінаціях, що кореспондують з когнітивним досвідом, культурою та мовленнєвим узусом корінних жителів міста. Так, численні топографічні об'єкти отримують у тексті ті позначення, які були узвичаєні й традиційні для побуту киян того часу, напр.:

«<...> или тот же гастроном на Львовской площади с развеселыми “Бермудами” напротив, *треугольным сквером*, где под перезвон гранчаков “пропадало” столько нашего брата — поэтов и художников <...>» (A1 : 234) — про трикутний сквер на розі вулиць Рейтарської та Поліни Осипенко (Стрітенської), де збиралася творча молодь, студенти художнього та театрального інститутів; «<...> и старый “Морозовский” *гастроном* в доме Мороза» (A1 : 234) — неофіційне позначення гастроному в будинку, що належав купцеві Б. Морозу; «Первыми не выдержали цветы на клумбах, в цветочных магазинах и оранжереях *Старого Ботанического сада* <...>» (A1 : 277) — про Ботанічний сад у центрі міста, на відміну від Ботанічного саду НАНУ; «Я купила его на *Бессарабке* <...>» (A1 : 286) — про місце, де розташований Бессарабський ринок; «А не ты ли, паршивец, добился в ЖЭКе №30/3, чтобы из *Замка, что на Андреевском спуске*, выписали и выселили, а по сути выгнали на улицу, двух почтенных дам с их юной воспитанницей?» (A2 : 157) — про відомий будинок з баштами на Андріївському узвозі, який у побуті позначається як Замок Річарда; «<...> документ, случайно сохранившийся в запасниках Музея медицины, который многие старожилы города все еще по привычке называют *Анатомическим театром*» (A2 : 159).

Це також позначення топографічного об'єкта з опертям на «старе» найменування з означенням класифікаційного типу *бывший*: «<...> Ярославова Вала и бывшей Маловладимирской <...>» (A1 : 234).

У тексті «Книги книг» широко використовується прийом обігрування самого факту перейменування топографічного об'єкта, завдяки вживанню нестандартної синтаксичної конструкції, що поєднує «стару» та змінену назву вулиці (йдеться про період 80-х років):

«<...> в такой вот именно день по четной стороне Бибиковского бульвара имени Тараса Григорьевича Шевченко вдоль крапчатой стены так называемого “красного корпуса” Университета Святого Владимира имени опять же Тараса Григорьевича Шевченко царственно шагал поэт-переводчик Игнатий Иванов» (A1 : 221), «По Европейской площади имени Ленинского Комсомола плавали великолепные черные и белые лебеди» (A2 : 684), «Вскоре они уже поднимались по Маловладимирской улице имени Чкалова, обходя намывы из песка и мусора <...>» (A2 : 702), «На Фундуклеевской имени Ленина образовался длинный затор» (A2 : 683).

Конструкції цього типу з'являються в описах пересування певного персонажа в міському просторі: «Обогнув Золотые Ворота, как всегда запертые, Иванов спустился вниз по Театральной имени Лысенко <...>» (A1 : 233).

Про активізацію семантичних процесів під час текстотворення з опорою на мовну гру можна твердити також і при згадуванні урбаністичного об'єкта як одиниці вимірювання: «С большим трудом путники протиснулись в приземистый дверной проем и попали в тесную келью, посреди которой стоял стол величиной со Львовскую площадь» (A1 : 256). Вибудовування в межах оповіді фантазмагоричної картини супроводжується тут, як бачимо, активізацією культурного коду міста.

Таким чином, урбанонім як знак ідентифікаційної природи включений до багатоаспектних процесів функціонування мови на сучасному етапі її розвитку. Якщо розглядати урбанонім у функціонально-семантичному плані, слід констатувати, що він став об'єктом потужного зовнішнього впливу на мову, який, зокрема, відтворює моделі радянського періоду (пор. поняття «новомова»): урбаноніму приписуються ознаки, онтологічно не властиві йому як мовному знаку певного функціонально-семантичного типу, що «перемікає» його функцію в іншу мовну площину. У лінгвокультурній сфері, яка реалізується художнім дискурсом, урбанонім як одиниця, задіяна в процесах перейменування, стає джерелом стилістичних пошуків при відображенні мовної свідомості носія мови стосовно самого феномену перейменування та його мотивацій, що дає імпульс до створення естетично маркованих номінацій та породження нестандартних синтаксичних конструкцій.

Важливо зазначити, що механізми функціонування урбанонімів у першому випадку — в межах побутового та довідкового й адміністративного дискурсів, з функцією ідентифікації об'єкта, та в другому випадку — в межах художнього дискурсу, з домінуванням естетичної функції, значно відрізняються один від одного. Якщо в першому випадку вони ґрунтуються на прагматичних засадах і корелюють з розумінням мови як первинної семіотичної системи, що має властивість самоорганізації (пор. поняття «природна мова» на відміну від штучної мови), то в другому випадку основою мовного механізму стає креативна діяльність у художньому текстотворенні, яка підлягає законам існування вторинних семіотичних систем. Отже, урбаноніми

як складова частина сучасних активних процесів у мові підпорядковуються тим механізмам, які властиві різним сферам мовленнєвої діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Москва : Наука, 1976. 383 с.
- Бураго О. Г. Концепт «Київ» у російськомовній поезії XIX – XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2017. 19 с.
- Галай О. Б. Українська урбанонімія Закарпаття XX – XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 2009. 18 с.
- Гнатюк О., Мельничук А., Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. *Ідеологія та політика*. 2020. №1 (15). С. 84–114.
- Голікова Н. С. Інноваційні зсуви в стилях сучасної української мови. *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*. Дніпропетровськ : «Нова ідеологія», 2013. С. 70–73.
- Гріччина А. В. Урбаноніміка як галузь сучасних топонімічних досліджень. *Лінгвістичні дослідження*. 2017. Вип. 45. С. 3–8.
- Дергач Д. В. Стилїстика онімів в українських мас-медіа : монографія. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 270 с.
- Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ : Видавн. дім «Кий», 2014. 224 с.
- Клименко Е. Н., Рут М. Э. Неофициальные урбанонимы Екатеринбурга в социолингвистическом аспекте. *Вопр. ономастики*. 2018. Т.15. №2. С. 210–222.
- Лучик В. В. Про особливості номінації в топонімії України. *Вісн. Прикарп. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 29–31. С. 21–24.
- Малес Л., Дейнека А. Дискурс декоммунизации Киева в опыте переименований. *Ідеологія та політика*. 2020. №1 (15). С. 115–145.
- Радзівська Т. В. Українські дискурсивні практики останнього періоду і проблеми вивчення мовної ситуації. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст* : зб. наук. пр. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. С. 93–108.
- Стросон П. Ф. Идентифицирующая референция и истинностное значение. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции)* / под ред. Н. Д. Арутюновой. Москва : Радуга, 1982. С. 109–133.
- Тараненко О. О. На теми сучасної української ономастики. *Мовознавство*. 2007. №1. С. 6–22.
- Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону : тенденції конотативних нашарувань. *Мовознавство*. 2010. №1. С. 14–36.
- Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.
- Титаренко А. А. Місце урбанонімів у загальній класифікації онімів. *Філол. студії*. 2013. Вип. 9. Ч. 2. С. 171–180.
- Azaryahu M. King George or King David? On Renaming the Colonial Past in Israel. *Geschichtspolitik im Öffentlichen Raum. Zur Benennung und Umbenennung von Strassen im internationalen Vergleich* / Hrsg. von B. Nemeč und F. Wenninger. Wien : Vienna Univ. Press, 2019. P. 15–37.
- Geschichtspolitik im Öffentlichen Raum. Zur Benennung und Umbenennung von Strassen im internationalen Vergleich / Hrsg. von B. Nemeč und F. Wenninger. Wien : Vienna Univ. Press, 2019. 174 p.

ДЖЕРЕЛА

- A1 Александров А. Книга книг. Nigredo. Киев : «Бизнесполиграф». 2012. Т. 1. 599 с.

- A2 Александров А. Книга книг. Nigredo. Киев : «Бизнесполиграф», 2012. Т. 2. 815 с.
- К Київ : енциклопед. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1981. 736 с.
- Р Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. Київ : «Кий», 1997. 374 с.
- Ш Шероцький К. В. Київ : Путівник. Репр. відтворення вид. 1917 року. Київ : «Кобза», 1994. 376 с.

REFERENCES

- Arutiunova N. D. (1976). Predlozheniie i ego smysl. Moscow : Nauka. [In Russian].
- Azaryahu M. (2019). King George or King David? On Renaming the Colonial Past in Israel. *Geschichtspolitik im Öffentlichen Raum. Zur Benennung und Umbenennung von Strassen im internationalen Vergleich* / Hrsg. von B. Nemeč und F. Wenninger. Wien : Vienna Univ. Press, 15–37.
- Buraho O. H. (2017). Kontsept «Kyiv» u rosiiskomovnij poezii XIX–XXI st. : abstract of Cand. of Philol. Sc. dissertation. Kyiv. [In Ukrainian].
- Derhach D. V. (2010). Stylistyka onimiv v ukrainskyh mas-media. Kyiv : Vydavničo-poli-grafichniy tsentr «Kyivskyi universytet». [In Ukrainian].
- Geschichtspolitik im Öffentlichen Raum (2019). Zur Benennung und Umbenennung von Strassen im internationalen Vergleich / Hrsg. von B. Nemeč und F. Wenninger. Wien : Vienna Univ. Press.
- Halai O. B. (2009) Ukrainiska urbanonimiya Zakarpattia XX–XXI st. : abstract of Cand. of Philol. Sc. dissertation. Uzhgorod. [In Ukrainian].
- Hnatiuk O., Melnichuk A. (2020). Prostorovo-chasovi aspekty dekomunizatsii toponimiky mista Kyieva. *Ideologiya ta polityka*, №1 (15), 84–114. [In Ukrainian].
- Holikova N. S. (2013). Innovatsiini zsuvy v styliah suchasnoi ukrainskoi movy. *Leksiko-gramaticheskie innovatsii v sovremennyh slavianskih yazykah*. Dnipropetrovsk : Nova ideolohia, 70–73. [In Ukrainian].
- Hrichchina A. V. (2017). Urbanonimika yak haluz suchasnyh toponimichnyh doslidzhen. *Lingvistychni doslidzhennia*, №45, 3–8. [In Ukrainian].
- Klimenko Ye. N. Rut M. E. (2018). Neofitsialnye urbanonimy Ekaterinburga v sociolingvisticheskom aspekte. *Voprosy onomastiki*, T. 15, №2, 210–222. [In Russian].
- Luchyk V. V. (2011). Pro osoblyvosti nominatsii v toponimii Ukrainy. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka. Filologia*. Vyp. XXIX–XXXI, 21–24. [In Ukrainian].
- Males L., Deineka A. (2020). Diskurs dekomunizatsii Kieva v opytie pereimenovani. *Ideologiya ta polityka*, №1 (15), 115–145. [In Russian].
- Radziievska T. V. (2019). Ukrainski dyskursyvni praktyky ostannioho periodu i problemy vyvchennia movnoi sytuatsii. *Ukrainska mova i ievropeyskyi lingvokulturnyi kontekst*. Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 93–108. [In Ukrainian].
- Strawson P. F. (1982). Identifitsiruiushchaia referentsia i istinnostnoie znachenie. *Novoie v zarubezhnoi lingvistikie. T. XIII. Logika i lingvistika*. Moscow : Raduga, 109–133. [In Russian].
- Taranenko O. O. (2007). Na temy suchasnoi ukrainskoi onomastyky. *Movoznavstvo*, №1, 6–22. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2010). Na temy suchasnoho ukrainskoho onomastykonu: tendentsii konotatyvnyh nasharuvan. *Movoznavstvo*, №1, 14–36. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2015). Aktualizovani modeli v systemi slovotvorennia suchasnoi ukrainskoi movy (kinets XX – pochatok XXI st.). Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. [In Ukrainian].
- Tytarenko A. A. (2013). Mistse urbanonimiv u zahalnij klasyfikatsii onimiv. *Filolohichni studii*. Vyp. 9. Ch. 2, 171–180. [In Ukrainian].

Zhelezniak I. M. (2014). Kyivskiy toponimikon. Kyiv : Vydavnychiy dim «Kyiv». [In Ukrainian].

SOURCES

- A1 Aleksandrov A. (2012). Kniga knig. Nigredo. T.1. Kyiv : «Biznespoligraf». [In Russian].
- A2 Aleksandrov A. (2012). Kniga knig. Nigredo. T.2. Kyiv : «Biznespoligraf». [In Russian].
- K Kyiv : entsyklopedychniy dovidnyk (1981). A. V. Kudritskii (ed.). Kyiv : Hol. red. URE. [In Ukrainian].
- R Rybakov M. O. (1997). Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva. Kyiv : «Kyiv». [In Ukrainian].
- SH Sherotskiy K. V. (1994). Kyiv: Putivnyk. Reprintne vidtvorenniavydannya 1917 roku. Kyiv : «Kobza». [In Russian].

T. V. RADZIEVSKA

O. O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: t.v.rad@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

URBANISTIC NOMINATION IN THE CONTEXT OF MODERN LANGUAGE PROCESSES THE: FUNCTIONAL-SEMANTIC AND LINGUOCULTURAL ASPECTS

The article deals with the modern Ukrainian urbanistic nomination as a constituent of active language processes. From the standpoint of general linguistics functional and semantic nature of urbanonym, its place and role in different discourses, the sociolinguistic phenomenon of renaming (on the example of Kyiv urbanonymy) are examined. In the context of ideas of reference analysis and semantics of syntax an urbanonym is characterized as a unit of an identifying type of meaning (as opposed to units of a predicate type of meaning), to which a close connection between a denotatum and a name, as well as the use in an utterance with the referential function is peculiar.

It is shown that the functioning of an urbanistic nomination in oral discourse is determined, first of all, by the pragmatic factor, the speaker's knowledge of the relationship between the denotatum and its name, his cultural background and experience of living in a certain urban space and by the need for orientation in it. In written speech, the urbanistic nomination is presented in reference and informational, media, historical-topographic, and fiction discourses, in which it has various functions, in particular, the function of identifying an individual or legal entity in juridical texts and other texts of a documentary type. The active sociolinguistic processes in which the urbanonyms are involved find an imprint in modern fiction discourse in the creation of non-standard syntactic constructions and the use of unofficial urbanistic nominations within the frame of language game.

The practice of renaming is analyzed in the aspect of reference analysis, in connection with which two types of linguocultural situations are distinguished, due to the correlation between the transformation of the urban object (denotatum) and the change of name. It is shown that in the modern Ukrainian practice of renaming, there is a steady tendency towards the introduction of an additional predicate semantic component into the meaning of an urbanonym. It is concluded that the current functioning of the urbanonym is subordinated to the mechanisms that operate in the different discursive practices.

Keywords : urbanistic nomination, active language processes, reference analysis, discourse analysis, functions and semantics of urbanonym.

Дата надходження до редакції — 06.04.2021

Дата затвердження редакцією — 08.04.2021